

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Єременко Д. В. к.е.н., доцент

Таврійський державний агротехнологічний університет

Україна, 72310, Запорізька обл., м. Мелітополь, пр. Б. Хмельницького, 18

eremenko-dv@mail.ru

У статті розглянуто особливості функціонування вітчизняного фермерства як складової аграрного підприємництва. Обґрунтовується необхідність нових підходів до стимулювання процесу розвитку фермерських господарств на засадах конкурентоспроможності. Автор зазначив, що єдиною чітко сформульованою державною ініціативою в цьому сегменті сільськогосподарської продукції за останній період можна вважати тільки певні заходи організаційного та правового характеру щодо стимулювання консолідації певної групи особистих підсобних господарств в напрямку набуття формального статусу суб'єкта підприємницької діяльності шляхом створення їх на базі сімейних ферм. У статті вказується на недостатній рівень успіху цього проекту внаслідок неврахування організаційно-економічних та соціальних особливостей здійснення господарської діяльності в цьому сегменті аграрного виробництва. У статті підкреслюється необхідність вивчення особливості формування та функціонування фермерських господарств в економічному та соціальному аспектах. Автор вказує на еволюційний характер формування цього сегмента сільськогосподарського виробництва, неоднозначну роль державних інститутів на певних етапах становлення. У статті проаналізовано актуальні проблеми конкурентоспроможного розвитку фермерських господарств та запропоновано шляхи їх вирішення. На думку автора, основним напрямом розвитку вітчизняного аграрного сектора є забезпечення конкурентоспроможного високотоварного сільськогосподарського виробництва, поряд з розширенням сфер виробничо-господарської діяльності. Дуже важливим є обрання належної стратегії розвитку для вітчизняних сільгоспвиробників у рамках аграрного бізнесу. Зазначається, що творчий підхід у реалізації існуючих нормативно-правових механізмів господарювання як специфічного інституту є одним з основних компонентів забезпечення конкурентоспроможного розвитку цього сегмента аграрного бізнесу в умовах інтеграції України в макроекономічному середовищі.

Ключові слова: фермерські господарства, аграрне виробництво, підприємницька діяльність, сталий розвиток сільських територій.

ЭВОЛЮЦИОННЫЙ ХАРАКТЕР РАЗВИТИЯ ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ

Еременко Д. В. к.е.н., доцент

Таврический государственный агротехнологический университет

Украина, 72310, Запорожская обл., г. Мелитополь, пр. Б. Хмельницкого, 18

eremenko-dv@mail.ru

В статье рассмотрены особенности функционирования отечественного фермерства как составляющей аграрного предпринимательства. Обосновывается необходимость новых подходов к стимулированию процесса развития фермерских хозяйств на принципах конкурентоспособности. Автор отметил, что единственной четко

сформулированной государственной инициативой в данном сегменте сельскохозяйственной продукции за последний период можно считать только определенные меры организационного и правового характера по стимулированию консолидации определенной группы личных подсобных хозяйств в направлении обретения формального статуса субъекта предпринимательской деятельности путем создания их на базе семейных ферм. В статье указывается на недостаточный уровень успеха этого проекта в результате неучитывания организационно-экономических и социальных особенностей осуществления хозяйственной деятельности в данном сегменте аграрного производства. В статье подчеркивается необходимость изучения особенности формирования и функционирования фермерских хозяйств в экономическом и социальном аспектах. Автор указывает на эволюционный характер формирования данного сегмента сельскохозяйственного производства, неоднозначную роль государственных институтов на определенных этапах становления. В статье проанализированы актуальные проблемы конкурентоспособного развития фермерских хозяйств и предложены пути их решения. По мнению автора, основным направлением развития отечественного аграрного сектора является обеспечение конкурентоспособного высокотоварного сельскохозяйственного производства, наряду с расширением сфер производственно-хозяйственной деятельности. Очень важным является избрание надлежащей стратегии развития для отечественных сельхозпроизводителей в рамках аграрного бизнеса. Отмечается, что творческий подход в реализации существующих нормативно-правовых механизмов хозяйствования как специфического института является одним из основных компонентов обеспечения конкурентоспособного развития этого сегмента аграрного бизнеса в условиях интеграции Украины в макроэкономической среде.

Ключевые слова: фермерские хозяйства, аграрное производство, предпринимательство, устойчивое развитие сельских территорий.

THE EVOLUTIONARY NATURE OF DEVELOPMENT OF FARMS

Eremenko D. V. Ph. D. in Economics, associate Professor

Tavria state agrotechnological University

Ukraine, 72310, Zaporozhya region, Melitopol, Ave. Khmelnytsky, 18

eremenko-dv@mail.ru

In the article the peculiarities of local farmers as part of the agricultural business. It is noted that the only clearly formulated state initiative for this segment of agricultural production in the last period can be considered only certain measures of organizational and legal nature to stimulate the consolidation of a certain group of private farms formal status of a business entity by establishing them on the basis of family farms. The authors point to the inadequate level of success of this project. The author points to the following factors that affect transformational development of private farms: the negative impact of changes in property relations in the domestic agricultural sector; a General deterioration in the living standards of the rural population; low level of business activity of representatives of agricultural production; the amorphousness of this category of agricultural producers. The article emphasizes the need to study the specific formation farms as an economic and social entity. Noted the evolutionary nature of the formation of this segment of agricultural production. Analyzed the current problems of farmers and the ways to address them. According to the author, the main focus of the domestic farming is to provide competitive high-value agricultural production, together with the expansion of industrial and economic activity. It is very important election proper development strategy for domestic farmers as part of the agricultural business. Reported that the creative approach in implementing the existing regulatory mechanisms of farming as a specific institution is one of the basic components ensure competitive

development of this segment of the agricultural business in the conditions of integration of Ukraine in the macroeconomic environment.

Key words: farms, agricultural production, entrepreneurship, sustainable development of rural areas.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку вітчизняного аграрного сектора характеризується зростанням соціально-економічної ролі суб'єктів середнього та малого бізнесу, зокрема фермерських господарств та господарств населення. Питома вага цих суб'єктів аграрного виробництва в загальній структурі по більшості видів сільськогосподарської продукції перевищує 60%, а по окремих галузях (овочівництво, садівництво, картоплярство) становить понад 90%. Окрім суто екологічного аспекту, стан розвитку малого та дрібнотоварного аграрного виробництва значною мірою зумовлює перспективи подальшого функціонування вітчизняного села як території, привабливої для проживання соціально активних груп населення, діяльність яких передбачає не лише сільське господарство як основний об'єкт самореалізації. В останньому випадку особливого значення набуває рівень активності державних інституцій, здатність формувати ефективно діючі інституційні складові соціального партнерства на регіональному рівні. Проте слід зазначити, що функціонування малих форм аграрного виробництва на сучасному етапі відбувається безсистемно в умовах самовиживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання конкурентоспроможного функціонування вітчизняного фермерства відображені в працях В.К. Збарського, М.Й. Маліка, Ю.О. Лупенка, Б.Й. Пасхавера та ін. Проте, на нашу думку, потребує подальшого вивчення специфіка функціонування цього сегмента аграрного виробництва, враховуючи особливості його становлення і особливостей соціально-економічної природи діяльності.

Мета статті. Метою дослідження є аналіз соціально-економічної природи фермерських господарств як результату їхнього еволюційного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Єдиною чітко сформульованою державною ініціативою щодо цього сегмента аграрного виробництва за

останній період можна вважати лише певні заходи організаційно-правового характеру щодо стимулювання закріплення за певною групою особистих селянських господарств формального статусу суб'єкта підприємницької діяльності шляхом створення на їхній основі сімейних ферм. Передбачалося, що кінцевим результатом цих процесів має стати зростання кількості фермерських господарств, якісне підвищення рівня ефективності розвитку малого аграрного підприємництва, в т.ч. за рахунок диверсифікації економічної діяльності аграріїв, а також поживлення розбудови сільських територій за рахунок інтеграції представників сімейного фермерства у вирішення соціально-економічних проблем вітчизняного села. Проте на даному етапі цей проект залишається нереалізованим практично. Водночас сам факт цієї програми свідчить про визнання фермерського способу господарювання як єдино можливого для забезпечення розвитку сільських територій за умов виробництва сільськогосподарської продукції селянськими господарствами на товарних засадах.

Специфіка функціонування вітчизняного фермерства обумовлюється особливостями розвитку даної форми сільськогосподарського виробництва як складової аграрного сектора. Реставрація вітчизняного фермерства розпочалася на початку 90-х років минулого століття і являла собою одну із складових реформування економічних відносин в аграрній сфері. У цей період було прийнято Закон України "Про фермерське господарство", що визначає його як форму підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією для отримання прибутку.

Фермерське господарство лишається однією з базових складових забезпечення функціонування вітчизняного аграрного сектора на принципах сталого розвитку, а, разом із цим, є важливим селоутворюючим фактором. Сімейна форма товарного сільськогосподарського виробництва дає можливість забезпечувати раціональне використання природних ресурсів, а також створює умови для соціально-економічного розвитку вітчизняного села. Такий підхід

щодо ролі фермерських господарств знайшов своє відображення у відповідних державних програмах у сфері аграрної політики. Згідно з положеннями Державної цільової програми розвитку українського села до 2015 року, передбачено забезпечити організацію землеволодінь та землекористувань сільськогосподарських підприємств, фермерських та селянських господарств. Окремо зазначається необхідність розвитку конкурентоспроможного фермерства[1].

Співробітниками ННЦ "Інститут аграрної економіки" питання ефективного функціонування фермерських господарств розглядається серед стратегічних напрямів сталого розвитку сільських територій як одна із складових диверсифікації сільської економіки та процесу розвитку підприємництва на селі. Наголошується на необхідності розвитку кооперації в сфері заготівлі та збуту виробленої продукції на базі фермерських господарств, розширення підприємницького середовища на селі та забезпечення підвищення рівня кваліфікації вітчизняних фермерів [8, с.25].

Створення підприємницьких структур на базі селянської общини не тільки довго тривало, а й мало неоднозначні результати для соціального розвитку села. Процеси трансформації системи суспільного землекористування, що формувалася на базі сільських територій під час столипінської аграрної реформи та протягом реформування аграрного сектора економіки України, мали як спільні риси, так і суттєві відмінності (Табл.1).

Таблиця 1. – Порівняльна характеристика особливостей розвитку фермерських господарств в результаті різних етапів реформування аграрного сектора*

Параметри	Столипінська реформа	Реформування аграрного сектора економіки України
Тип економічної системи	Ринкова економіка	Ринкова економіка стадії становлення
Техніко-технологічне забезпечення	Ручна праця, засоби механізації на кінній тязі	Механізована праця, можливість автоматизації в окремих видах діяльності
Інфраструктурне та інформаційне	Наявність слаборозвиненої системи шляхів сполучення	Наявність пунктів переробки сільськогосподарської сировини, галузевих науково-навчальних

забезпечення		центрів регіонального та національного рівнів, логістичної системи
Рівень інституціоналізації	Можливість створення міжгосподарських об'єднань	Можливість створення міжгосподарських об'єднань, суспільних організацій, представництво в органах влади

*Дослідження автора

В обох випадках кінцевою метою трансформації декларувалося створення специфічного класу сільськогосподарських виробників, що мають не тільки виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, забезпечуючи відповідний рівень конкурентоспроможності, а й проживати в сільській місцевості, формуючи якісно новий тип виробника-господаря. Водночас, умови становлення нової форми господарювання принципово відрізнялися в організаційно-економічному, нормативно-правовому та інституційному аспектах.

Якщо на початку ХХ ст. фермерське господарство являло собою єдино можливу альтернативу общинного способу сільськогосподарського виробництва, то сучасний етап трансформацій аграрних відносин характеризується багатокладністю, появою сільськогосподарських виробництв, що базуються на державній, приватній та колективній формах власності на засоби виробництва та отриманий дохід. Тому становлення та розвиток сучасного фермерства як форми аграрного підприємництва є нині лише однією із складових аграрної реформи, спрямованої на переформатування системи майнових та організаційно-економічних відносин у цьому сегменті національної економіки.

Одним із наслідків багатокладності аграрного сектора національної економіки є той факт, що в процесі її становлення виникли та набули загрозливого характеру тенденції щодо негативного впливу діяльності агрокомпаній на розвиток сільських територій. Б.Й. Пасхавер, Л.В. Молдован та О.В. Шубравська вказують на небезпеку руйнування системи сільських

територій у результаті нераціонального землекористування, що характерне для діяльності великотоварних підприємств [5, с.7].

У той самий час, поряд із небезпекою домінування великих агрокомпаній у сільському господарстві, виникла проблема належного ресурсного забезпечення розвитку вітчизняного фермерства, зокрема в техніко-технологічному та кадровому аспектах. Діюча система взаємозв'язків між виробничою та науковою складовими аграрного сектора не відповідає реаліям сьогодення, оскільки її основи були сформовані згідно з вимогами планової моделі господарювання, а за сучасних умов вона функціонувала здебільшого безсистемно. Саме тому однією з невід'ємних вимог функціонування вітчизняного фермерства на засадах інноваційності як складової конкурентоспроможного виробництва є наукове обґрунтування всіх аспектів економічної діяльності, окремо слід відмітити важливість кадрового забезпечення фермерських господарств.

Отже, на сучасному етапі функціонування вітчизняного аграрного сектору фермерські господарства залишаються однією з невід'ємних складових забезпечення ефективного розвитку галузі, а також розбудови сільських територій. Фермерство як форма аграрного підприємництва вже використовувалася як засіб переформатування організаційно-економічних та майнових відносин. Сучасні особливості функціонування аграрного сектора зокрема потребують якісно нових заходів щодо створення умов для розвитку фермерських господарств як конкурентоспроможної структури. До них слід віднести оптимізацію інформаційного забезпечення фермерських господарств, створення діючої системи підготовки кадрів для цього сегмента аграрного підприємництва.

Розглядаючи фермерське господарство як невід'ємну складову системи аграрного підприємництва, необхідно відзначити специфіку її організаційно-економічної та соціальної сутності. Вітчизняне фермерство, згідно з чинним законодавством, являє собою форму сільськогосподарського виробництва, що ґрунтується на сільському домогосподарстві як на ресурсній базі. Це

обумовлює як характер мотивації до праці, так і систему розподілу доходів, а також специфіку розвитку цієї організаційно-правової одиниці.

Фермерське господарство, з одного боку, є однією з форм товарного сільськогосподарського виробництва, і разом із цим основною метою його діяльності є забезпечення задоволення потреб членів домогосподарств, на основі яких воно функціонує. Такий подвійний статус має особливе значення, враховуючи специфічну структуру вітчизняного сільськогосподарського виробництва (рис.1).

Зазначена структура сформувалася природним шляхом у результаті реформування колгоспно-радгоспної системи та переформатування майнових відносин в аграрному секторі. Окремо слід відзначити неоднозначні наслідки експансії крупного капіталу в сільське господарство, що призвело до появи великих агрокомпаній, діяльність яких зосереджена переважно в сфері виробництва зернових та технічних культур, їхньої переробки та реалізації на експорт.

Рис. 1. Структура вітчизняних сільськогосподарських виробників
Джерело: авторська розробка

Унікальною особливістю вітчизняного аграрного сектора є не тільки наявність, а й значна господарська активність суб'єктів дрібнотоварного сектора, виробнича діяльність яких спрямована як на реалізацію сільськогосподарської продукції, так і на її споживання на рівні домогосподарства. Її специфічність зумовлюється впливом таких взаємопов'язаних факторів.

1. Негативні наслідки переформатування майнових відносин у вітчизняному аграрному секторі, у результаті яких суттєвий відсоток селян було відособлено від засобів виробництва, а система великотоварного сільськогосподарського виробництва була значно зруйнована.

2. Загальне погіршення життєвого рівня сільського населення. У результаті занепаду сільських територій відбувся значний відтік бізнес-активної частини сільського населення.

3. Низький рівень бізнес-активності представників товарного сільськогосподарського виробництва по переважній більшості напрямів, де зайняті господарства населення (городництво, садівництво, виробництво молока тощо).

4. Аморфність цієї категорії сільськогосподарських виробників, наявність як товарних так і споживчих господарств.

Фермерські господарства займають проміжну позицію між господарствами населення, які не мають юридичного оформлення, але займаються виробництвом сільськогосподарської продукції на споживчих та товарних засадах, і сільськогосподарськими підприємствами, ефективне функціонування яких можливе лише за умов створення продукції для подальшої реалізації. Водночас динаміка розвитку фермерського господарства тісно пов'язана із життєдіяльністю сільської родини, що поєднує його із господарствами населення. Ці спільні риси та відмінності вітчизняного

фермерства як соціально-економічного явища, сільськогосподарських підприємств та виробників, зайнятих у дрібнотоварному секторі аграрного виробництва, накладають чіткий відбиток на характер ведення виробничо-господарської діяльності (табл.2).

На нашу думку, доцільним є внесення відповідних змін до чинного законодавства для ототожнення статусу «фермерського господарства» як специфічної форми аграрного підприємництва та необхідності збереження селянської родини як ресурсної бази та основи для розвитку. Аналізуючи можливі перспективи розвитку вітчизняного фермерства як складової системи аграрного підприємництва, враховуючи його місце в структурі сільгоспвиробників, а також організаційно-економічні та соціальні особливості функціонування, необхідно відзначити таке.

Таблиця 2. - Порівняльна характеристика суб'єктів вітчизняного сільськогосподарського виробництва*

Характеристики	Види сільгоспвиробників		
	господарства населення	фермерські господарства	сільськогосподарські підприємства
Юридичний статус	Відсутній для переважної більшості	Закріплений законодавством	Закріплений законодавством
Власність на засоби виробництва	Індивідуальна, сімейна	Індивідуальна, сімейна	Приватна, колективна, державна
Мета діяльності	Задоволення потреб членів домогосподарства	Максимізація прибутку для задоволення потреб родини	Максимізація прибутку
Техніко-технологічне забезпечення	Ручна праця, можливість застосування засобів малої механізації, крупна сільськогосподарська техніка залучається на засадах оренди	Ручна та механізована праця	Механізована праця, можливість автоматизації в окремих галузях
Застосування трудових ресурсів	Власна праця, наймана робоча сила використовується переважно для сезонних та виснажливих робіт	Праця членів родини із можливістю залучення найманої робочої сили	Наймана праця
Характер виробництва	Дрібнотоварне	Товарне	Товарне
Роль сільського	Є одним із джерел	Є основним	Є основним джерелом

господарства в структурі доходів	доходу родини	джерелом доходів домогосподарства як виробничо-господарської і соціальної одиниці	доходів
----------------------------------	---------------	---	---------

*Джерело: результати досліджень автора

Активного зростання кількості фермерських господарств, аналогічно ситуації, що спостерігалася разом із відродженням сімейної форми аграрного підприємництва, очікувати недоцільно. Єдиним можливим джерелом для збільшення чисельності представників цього сегмента аграрного виробництва є анонсована урядом програма трансформації товарної частки господарств населення в сімейні ферми.

Проте слід зазначити, що намагання урядовців орієнтуватися лише на особисті селянські господарства як фермеровмісну базу свідчить про недостатній рівень розуміння природи дрібнотоварного сектора аграрного виробництва і, як наслідок, стає на заваді реального включення неофіційних селянських господарств в офіційну систему підприємницьких відносин. Згідно з чинним законодавством, членами ОСГ є особи, що мешкають у сільській місцевості, тоді як реалії сьогодення переконливо свідчать про активну участь у сільськогосподарському виробництві жителів міст. Більш доцільно в цьому аспекті було б, на нашу думку, орієнтуватися на групу сільгоспвиробників, яка у формах статистичної звітності визначається як «господарства населення» і включає в себе не тільки ОСГ, а й усіх представників дрібнотоварного сектора аграрного виробництва, а також індивідуальних підприємців, що не мають статусу фермерського господарства. Однак для цього необхідно юридично закріпити цю категорію аграріїв, оскільки вона нині як офіційна дифеніція не використовується в нормативно-правових актах.

Також аналіз відповідного законопроекту дає підстави для висновків щодо принципово неправильного розуміння сутності фермерського господарства, яке, на думку авторів, має являти собою невелике коло осіб (до 10 осіб), що активно використовують значні земельні площі (понад 100 га).

Сучасний стан техніко-технологічного забезпечення дозволяє здійснювати ефективно виробництво сільськогосподарської сировини, а також її переробку для подальшої реалізації без застосування значних обсягів матеріально-технічних та фінансових ресурсів, а також при мінімальному використанні земельних площ. Окрім цього, основною метою товарних селянських господарств є не максимізація прибутку, а забезпечення прийняттого життєвого рівня для своєї родини, що своєю чергою, є природнім обмежувальним фактором щодо розширення масштабів їхньої діяльності.

Слід відзначити, що небезпека ототожнення фермерського господарства із необхідністю використання великих обсягів земельних площ стане особливо відчутною за умов майбутньої лібералізації земельних відносин та створення ринку землі. Очевидно, що сільськогосподарські підприємства сімейного типу, які використовують земельні ділянки переважно на засадах оренди, мають менше шансів отримати їх у процесі відкритої конкурентної боротьби із представниками великих агрокомпаній. Окреслені перспективи гостро ставлять перед вітчизняними фермерами питання пошуку нових, більш ефективних способів використання наявного ресурсного потенціалу, а також необхідності відходу від традиційних напрямів економічної діяльності.

Висновки. Основним напрямом розвитку вітчизняного фермерства є забезпечення конкурентоспроможного високотоварного виробництва сільськогосподарської продукції разом із розширенням сфери виробничо-господарської діяльності. Найбільш привабливими напрямами, на нашу думку, є ті, де спостерігається активність переважно суб'єктів дрібнотоварного сектора і, внаслідок цього, не очікується конкурентний супротив для фермерського господарства, яке активно використовуватиме засоби механізації та здійснюватиме виробничу діяльність на товарних засадах. Надзвичайно важливим у цьому аспекті є вивчення існуючого світового досвіду функціонування фермерських господарств як складової системи аграрного виробництва, аналіз проблем, які виникають в процесі їхнього функціонування та шляхів їх вирішення. Творчий підхід у запровадженні існуючих механізмів

регулювання діяльності фермерства як специфічного інституту є однією з базових складових забезпечення конкурентоспроможного розвитку цього сегмента аграрного підприємництва за умов інтеграції економіки України в макроекономічний простір.

Література

1. Державна цільова програма розвитку українського села до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-п>.
2. Збарський В.К. Дрібнотоварний приватний аграрний уклад: теорія, практика, перспективи розвитку: монографія / В. К. Збарський. – К. ННЦ ІАЕ. – 2012. – 612с.
3. Купріянич І. П. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств в Україні з досвіду зарубіжних країн / І. П. Купріянич // Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. – 2016. – №1-2. – С. 32-40.
4. Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. - 2014. - № 7. - С. 26-38.
5. Пасхавер Б.Й. Основні проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва / Б.Й. Пасхавер, Л.В. Молдован, О.В. Шубравська // Економіка АПК. – 2012. - №9. – С.7.
6. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 № 973-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.
7. Програма 500 тисяч сімейних ферм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.farmer.co.ua/news/?&action=view&f_no=1251.
8. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року/ [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К. ННЦ ІАЕ, 2013. – 74с.

REFERENCES

1. Derzhavna cil`ova programa rozvy`tku ukrayins`kogo sela do 2015 roku [Elektronny`j resurs]. - Rezhy`m dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-p>
2. Zbars`ky`j V.K. Dribnotovarny`j pry`vatny`j agrarny`j ukklad: teoriya, prakty`ka, perspekty`vy` rozvy`tku: monografiya. / V. K. Zbars`ky`j. – K.: NNCz IAE. – 2012. – 612s.
3. Kupriyanchy`k I. P. Koncepciya rozvy`tku simejny`x fermers`ky`x gospodarstv v Ukrayini z dosvidu zarubizhny`x krayin / I. P. Kupriyanchy`k // Zemleustrij, kadastr i monitory`ng zemel`. - 2016. - № 1-2. - S. 32-40.
4. Lupenko Yu. O. Rezul`taty` i problemy` reformuvannya sil`s`kogo gospodarstva Ukrayiny` / Yu. O. Lupenko, P. T. Sabluk, V. Ya. Mesel`-Veselyak, M. M. Fedorov // Ekonomika APK. - 2014. - № 7. - S. 26-38.
5. Pasxaver B.J., Moldovan L.V., Shubravs`ka O.V. Osnovni problemy` rozvy`tku sil`s`kogospodars`kogo vy`robny`cztva / B.J. Pasxaver, L.V. Moldovan, O.V. Shubravs`ka // Ekonomika APK. – 2012. - №9. – S.7.
6. Pro fermers`ke gospodarstvo: Zakon Ukrayiny` vid 19.06.2003 # 973-IV [Elektronny`j resurs]. - Rezhy`m dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.
7. Programa 500 ty`syach simejny`x ferm [Elektronny`j resurs]. - Rezhy`m dostupu: http://www.farmer.co.ua/news/?&action=view&f_no=1251.
8. Strategichni napryamy` stalogo rozvy`tku sil`s`ky`x tery`torij na period do 2020 roku/ [Lupenko Yu.O., Malik M.J., Bulavka O.G. ta in.]; za red. Yu.O. Lupenka ta O.G. Bulavky`. – K.: NNCz IAE, 2013. – 74s.